

JANCSI ÉS JULISKA

B. LÖRINCZY ÉVA

A bizonyára meglepő, sőt talán meghökkentő cím a magyar tájszóknak arra a csoportjára utal, amelynek tagjai eredetük szerint — részben vagy egészben — a keresztnemekhez kapcsolódnak, jelentésük azonban már — teljes mértékben — a közszók körébe utalja őket. Ezek között vannak egyszerű szók, amelyek valamelyik keresztnévvel (*lukács* 'boroskancsó'), illetőleg annak becéző változatával (*lőrincke* 'pálinkafőző edény') egybeesnek, és vannak összetett szavak, amelyeknek ritkábban az előtagja (*jákoblajtorjája* 'égimeszelő'), gyakrabban az utótagja (*lesipéter* 'leselkedni szerető ember') valamelyik keresztnév, illetőleg annak becéző változata (*bohómisi* 'együgyű, bolondos személy').

Az Új Magyar Tájszótár munkálatai során magától adódott a különben könnyen érthető tanulság, hogy a *bohómisi*-féléből van a legtöbb, amelyek tehát egy melléknévi jelző és egy becenév kapcsolatából forrtak össze, és az esetek többségében valamilyen emberi testi-lelki fogyatékoságot gúnyolnak ki. De talán még ezek közül is kiemelkednek gyakoriságban az észbeli gyarlóságra utalók. Azt sem volt nehéz észrevenni, hogy bizonyos keresztnemek becéző formái, vagy ezek közül egyesek gyakrabban fordulnak elő ilyen összetételekben, mint mások; meg azt sem, hogy ez a gyakoriság sem egyszínű. Mert míg az egyik név, illetőleg annak bizonyos változata csak egyféle típusban jelentkezik, a másik önmagában, egyszerű szóként is felvett közszói jelentéstartalma(ka)t, s a vele alakult összetett szavak is többféle, változatos és változó jelentéseket hordoznak.

A hely és idő szorításában — természetesen — még arra sem vállalkozhatom, hogy az idetartozó szóanyag problematikájának legfőbb vonásait megragadjam. Jobbnak látom tehát, ha egyetlen jellemző névforma, a *jancsi* bemutatására vállalkozom, hozzákapcsolva a nála különben hasonlíthatatlanul kevesebb tanulságot hozó *juliská*-t, mivel ez egy ponton el nem hallgatható módon kötődik vele össze.

A *jancsi* elemzésekor azonban természetesen nem mellőzhető az ugyanazon töről fakadt és tőle egyáltalában nem független többi becéző változatnak, a *jancsiká*-nak és a *jankó*-nak, sőt a valamennyi alapjául szolgáló keresztnévnek a *jános*-nak a rövid vizsgálata sem. Legjobb talán az utóbbival kezdeni, hiszen ennek a jelentősége inkább csak abban áll, hogy becéző változatai mellett maga is megjelenik közszói használatban, ami más nevek

esetében nemigen jellemző. Két jelentése azonban már (a 'mesterlegény' és a 'pulykakakas', mindegyik csak egy-egy adatban) egyáltalában nem függ össze a becéző változatok jelentéseivel. Ezekhez inkább csak a *gangajános* és *máléjános* ('ügyetlen, esztelen ember'), a *magajöttjános* 'idegenből egyedül vnova származott, vagyontalan férfi' és az *uzsonnásjános* ('púpos', aki a gúnyolódók szerint hátán viszi az uzsonnáját) összetételekben közelít. Azon összetett szavak közül, amelyekben előtagként áll, legfeljebb a mindenképpen szokatlan és kedves *jánosbácsi* érdemel említést; ennek egyetlen mezőkövesdi előfordulásáról azonban már aligha lehetne rövid úton kideríteni, hogy miként került be a blúzok díszítő motívumainak elnevezései közé.

A *jancsi* és a *jankó* közszói jelentéseinek középpontjában mindenképpen a 'faragószék' áll. Ezt nemcsak egyszerű szóként hordozza mindkettő, hanem a *fa-* és *faragó-* előtagokkal kialakult összetételeiben is. Sőt, a *jankó* családjában a *jankófeje* összetett szó a becenév használatát még a faragószék egyik részének a megnevezésébe is átviszi. Ez ugyanis 'a faragószéknek emberfej formájúra kifaragott része, melynek segítségével a faragandó tárgyat a faragószékbe szorítják'. Bizonyára nem véletlen, hanem az alaki és funkcióbeli hasonlóság játszott közre abban, hogy az a két-három másik tárgy, amelyet ez a két névváltozat jelöl, ugyancsak valamiféle rögzítő, megtámasztó szerepet játszik, ami a faragószék esetében is alapvető fontosságú. Az a kétágú fadarab például, amely a boglya felemeléséhez használt rúd megtámasztására szolgál, egyes helyeken *jancsi*, másutt *jankó*. A fonállal teli orsót tartó faállvány Pest megyében *jancsi*, Komárom megyében *jancsika*. A fenékhorg könehezékére már csak *jancsi* adatot találunk, arra a vaskampóban végződő rúdra pedig, amellyel a takácsok a fonálréteget elválasztó fapálcákat igazgatják, csak *jancsiká-t*. De van olyan eszköznév is, amelyet adatainkban csak a *jankó* hordoz: '<rokkán> a pedált a kerékkel összkötő rúd.' Illetőleg: van még egy keresztnév, amely pontosan ugyanezt jelenti, a *juliska*. A *juliska*, amely semmiféle más eszközt nem jelent, közszóként való használata még az összetételekben is jelentéktelen. Hogy ugyanezt a tárgyat miért, milyen indítékból nevezték el Hernádszurdokon, Borsod-Abaúj-Zemplénben *jankó-nak*, a tőle meglehetősen távol fekvő Csengersimán, Szabolcs-Szatmár megyében pedig *juliská-nak*, ma már nehéz lenne kideríteni. A kutató önkéntelenül valamiféle tréfás motivációra, a becéző névváltozatok adta játék lehetőségére gondol, anélkül persze, hogy ezt objektíve igazolni tudná. Annyi bizonyos, hogy az eszköznévként használt *jancsi*-ban és *jankó*-ban, vagy akár a *jancsiká*-ban nyoma sincs az értéktelenség vagy a csekélyebb értékűség kifejezésének, amelyről a TESz. *jancsibagó* szócikke — teljes joggal — beszél, s amely az ÚMTsz. *jancsibank*, *jancsibicska*, *jancsikályha*

stb. összetételeiben is megnyilvánul. A tréfálkozás csak a *jancsi* 'gyümölcsben levő kukac' és 'kisfiú hímveszője' jelentéseiben érhető tetten, valamint a Göncölszekérnek *jancsiszekér* és *jancsikaszekere* székelyföldi és moldvai megnevezéseiben, amelyekben ezenkívül még az ezen területek nyelvjársaira nagyon is jellemző becézési-kedveskedési tendenciával is számolnunk kell.

A becsmélés, a gúny igazában csak azokban az összetételekben nyilvánul meg, amelyekben az itt szóba hozott névváltozatok utótagok. Pontosabban a már említett *gangajános-on máléjános-on, magajöttjános-on és uzsonnásjános-on* kívül a *krumplijancsi* ('finác'), *mitugrászjancsi* 'folyton lábatlankodó ember' *balfaszjankó, bolondjankó, istenjankója, lófaszjankó, maflajankó, máléjankó* (valamennyi 'ostoba, ügyetlen v. eszelős ember')-félék, amelyek azonban már korántsem olyan karakteresek, mint az egyszerű közszőként többféle jelentésben is megálló *jancsi, jancsika* és *jankó*. Ezek valójában beleolvadnak a más nevekkal, illetőleg becéző változatokkal alakult leginkább becsmélő, ritkábban kedveskedő, még ritkábban hízelgő kifejezések táborába. Semmiben sem különböznek a *lapútyimatyi* 'alattomos, alamuszi ember', *lomboskata* 'borzas, fésületlen leány', *lurkópisti* 'gyerkőc', *kujakmarci* 'kis termete ellenére bátor ember', *mécsbélgergő* 'sovány, beteges férfi' típusú szavaktól. — Igaz, néhány figyelemreméltó, elgondolkodtató és megmosolyogtató ezek között is akad, mint például a *kukoricajancsi* ('ember alakú kukoricacső', gyermekjátékként), *ugrálójancsi* ('paprikajancsi'), *aprószemjankó* (kis termetű lóra vonatkoztatva), *szalmajankó* ('madárijesztő'). Kár, hogy máris el kell tőlük szakadnom.

Mégis meg kell tennem, mert legalább röviden utalnom kell még azoknak a genetikailag ugyancsak ide tartozó szavaknak a tömegére, amelyek főként növény-, ritkábban állatnévként fordulnak elő. Itt most — természetesen — nem a *kálmánkörte, kláraelma, jánosreték*-félékre gondolok, amelyeknél a valamilyen élő személyről, illetőleg az érés időpontjáról való elnevezés lehetősége mindig fennáll, hanem a *borzaskata* 'mezei katicavirág', *buzijankó* 'bazzalikom', *kunkumáriska* 'gyermekláncfü', *kukorörzse* 'salamonpecsét'-félékre, amelyek számos tulajdonságukkal, külső megjelenésükkel, illatanyagukkal stb. készíthették a beszélőket arra, hogy megnevezésükre éppen az adott nyelvi formát válasszák. Hozzászámítva, — persze — a tréfálkozás és kedveskedés lehetőségét, az intellektus és a humor kétségbe nem vonható, releváns közreműködését.

Nem tudom, hogy ez a néhány odavetett példa és szinte csak utalásnak nevezhető „elemzésük” érzékeltethet-e egyáltalán valamit abból a gazdagságból, amit a tájszóknak ez a viszonylag kis csoportja a kutató számára

magában rejt. Elmondja-e, hogy alapos és sokoldalú vizsgálatuk milyen sok hozadékkal kecsegtetne; hiszen — bizonyos tekintetben — névtan ez is, meg nyelvlélektan, meg szóalkotás, stilisztika, no és hát — nem egyszer — művelődéstörténet is persze.

Alig hiszem, hogy magam még feldolgozásukra vállalkozhatnám. Örömmel látnám, ha valamelyik fiatal magyar nyelvész az Új Magyar Tájszótár teljes anyagára építve és a köznyelvben élő hasonlókat is, mint például a *hű-belebalázs*, hozzákapcsolva ennek a munkának nekivágna. Annál is inkább, mert két jó kezdemény már született ezen a területen, egyrészt Szabó József (MNYTK. 170. sz. 159–164), másrészt Vitányi Borbála (Édes Anyanyelvünk 7/4 11–12) tollából. Bizonyos vagyok benne, hogy a további kutatás sem egyéni, sem közösségi szempontól nem lenne haszon nélkül való.